

УДК 2–1:271.22(477)

БОДАК Валентина – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, 82100, Україна (bodakvalentyna@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0208-5282>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.36.154284>

МІСЦЕ РЕЛІГІЄЗНАВЧОГО ЗНАННЯ У МЕТОДОЛОГІЇ РОЗУМІННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНИХ ПРОЦЕСІВ У МИНУЛОМУ І СЬОГОДЕННІ

Анотація. У статті з'ясовано місце релігієзнавчого знання у методології розуміння національно-духовних процесів в Україні у минулому і сьогоденні; встановлено взаємозв'язок релігії та культури як основи використання в релігієзнавстві культурологічного підходу; розкрито суть національно-духовних процесів, одним з яких є розвиток міжконфесійних стосунків, історично обумовлене прагнення значної частини українського народу до автокефалії української православної церкви.

Ключові слова: автокефалія, держава, духовність, культура, національно-духовні процеси, релігія, Томос.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми визначається тісною взаємодією релігії і культури, що чітко прослідковується у з'ясуванні питання про вплив релігії на самосвідомість, відродження духовних цінностей людини та спільноти. У філософській рефлексії над кризовим станом сучасного духовного світу прагнемо утвердити в ньому як найвищу гуманістичну цінність вселюдську ідею культури, основним ядром якої є релігія, що втілює духовну всеєдність світу, віру у вільну творчу особистість.

У соціально-філософському розумінні концептуальні побудови культури й релігії визначаються не тільки пошуками істини як такої, але й шуканням сенсу життя, смислу історії, мети існування та призначення людини і спільноти.

Особливого значення сьогодні набувають пошуки нових шляхів створення загальної картини соціокультурної історії людства, що привертає увагу філософів, релігієзнавців, науковців до тем релігії та культури. У сучасних суспільно-політичних процесах націє- та державотворення, у відродженні національної культури, самосвідомості, формуванні спільноти й особистісного відчуття ідентичності з нею потреба зрозуміти логіку культури і роль у ній релігії переживається з особливою гостротою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми релігійної культури у її зв'язках зі світською, зокрема суспільно-політичною, у напрямі врегулювання суперечностей між всемогутністю Божої волі та свободою волі особистості, між церквою та державою були предметом вивчення в Україні та за її межами в минулому і сьогоденні. Розв'язанню цих питань присвячені праці релігієзнавців, культурологів, філософів, істориків, соціологів, зокрема: Августина Аврелія, М. Бердяєва, І. Вишенського, А. Колодного, М. Костомарова, П. Куліша, Ж. Марітена, П. Могили, А. Тойнбі, Т. Шевченка; політичні концепції В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Драгоманова, Ю. Липи, М. Міхновського, І. Франка, П. Чубинського; ідеї азійського ренесансу М. Хвильового; праці М. Мариновича; звернення групи «Першого грудня»; ініціатива, процедура отримання Томосу, його зміст і значення тощо. Однак складність проблеми, необхідність врахування причинно-наслідкових зв'язків в умовах часу (вимоги темпоральної логіки) визначають актуальність проблеми в сучасних умовах, що й обумовило вибір теми нашої статті.

Метою статті є з'ясування місця релігієзнавчого знання у методології розуміння національно-духовних процесів у минулому і сьогоденні. У межах визначеної мети необхідно розв'язати такі **завдання**: встановити взаємозв'язок релігії та культури як основу використання в релігієзнавстві культурологічного підходу; з'ясувати суть національно-духовних процесів в Україні в минулому і сьогоденні, одними з яких є розвиток міжконфесій-

них стосунків, історично обумовлене прагнення значної частини українського народу до автокефалії української православної церкви.

Вивчення релігійної культури, релігії як складової універсуму культури має особливе значення сьогодні, коли людство переживає глибоку духовну кризу і як наслідок цього – кризу моральну, ідеологічну, екологічну тощо.

У наші дні дискурс про культуру й релігію має чітко виражений культурологічний зміст, виходить за межі будь-якої теорії, є невід'ємною складовою процесів становлення світського суспільства. Культурологічний підхід до феномену релігії дає змогу синтезувати наявні гуманітарні підходи, а також зробити системний аналіз релігії як складової універсуму культури у всьому різноманітті внутрішніх зв'язків, що існують у культурі.

Структура релігії й культури не збігаються в абсолюті, але, безумовно, корелюють між собою. Сучасні дослідники фіксують тенденції зростання впливу релігії на всі сфери соціального життя. Саме в духовності шукають і знаходять найбільш ефективні інструменти для пояснення соціальних процесів. А релігія, безсумнівно, належить до цієї сфери культури.

Питання про функції культури передбачає розгляд тих ролей, які виконує культура стосовно суспільства. У функціональному аспекті культура розглядається як динамічна, взаємозалежна система, у якій зміна одних елементів спричиняє зміну інших.

Культурологічне дослідження релігії, звичайно, допускає орієнтацію на принцип історизму, допомагає забезпечити особливо важливу сторону наукової установки – перехід від феноменального рівня до рівня есенціального. Стає необхідним усвідомлення взаємин релігії з іншими культурними феноменами як єдності, для чого й буде потрібно заглибитися у сутність цих взаємин. При цьому необхідне розкриття внутрішньої логіки в генезисі й у наступних взаєминах релігії з іншими культурно-цивілізаційними явищами, зокрема з державою.

Незважаючи на процеси секуляризації, які стали особливо помітними з епохи Нового часу і набули згодом подальшого розвитку головно через розвиток науки, формування альтернативних релігійних картин світу, розвиток світської культури, релігійна

культура залишається у загальному універсумі культури самостійним і повноцінним явищем.

Релігійна культура є сукупністю духовної і предметної соціальної діяльності, а також її результатів, які склалися й існують у суспільстві під світоглядним впливом релігії. У системі соціально-гуманітарного знання релігія визначається, поряд з філософським, одним із основних типів світогляду особистості, а релігійна культура – однією із масштабних і впливових сфер культури, що стосується практично усіх сторін життя індивідів, етнічних і соціальних груп у суспільстві, взаємин самих суспільств і держав у міжнародному співтоваристві.

Релігія виступає репрезентантом національних культур і важливим елементом збереження етнічної цілісності, однак неправомірно зводити національне в культурі лише до релігійного і ототожнювати духовне відродження нації із загальним «воцарковленням».

Вивчення проблематики зв'язку державотворчих процесів в Україні з конфесійним розвитком дає можливість зрозуміти у часо-просторовому вимірі логіку розвитку української державності, духовності, культури і конфесійного життя.

Сьогодні у суспільно-політичному та національно-конфесійному житті відбуваються надзвичайно серйозні і глибинні духовні процеси. У процесі формування суспільно-релігійної ментальності останніх десятиліть відбувалися два паралельні духовні процеси: остаточне оформлення автокефальних засад українського православ'я та формування ідеологічних доктрин української державності. Основні засади обґрунтування автокефалії української православної церкви ґрунтуються на національних особливостях українського православ'я та народних традиціях, які увібрали в себе народні уявлення про незалежне буття нації та одного із найголовніших її атрибутів – Церкви. Це важливий етап у розвитку української національної держави як суб'єкта власної історії та культури.

У міжконфесійному розмаїтті української культури ідеологічна концепція української греко-католицької церкви базується на ідеї відродження і доповнення первісної форми християнської віри, національній ідентичності з українським народом, на визнанні його права на свою незалежну соборну державу та становле-

ння у ній зрілого громадянського суспільства. Причому це єдина з українських церков, що має безперервну ієрархічну спадкоємність від часу заснування у X ст. Київської митрополії.

У цьому сенсі варто розглянути особливості суспільно-політичних та національно-конфесійних, духовних процесів в Україні у часи минулі і сучасні.

В історії української нації, українського державного і церковного будівництва присутні ідеали суспільної злагоди та примирення, духовних цінностей, вчинки загальнолюдської і християнської чесноти за законами совісті, істини й краси. Церква завжди була лідером у рейтингу довіри українців. За даними центру Разумкова (від 2017 р.), із 64,4 % вона поступилася місцем лише волонтерським організаціям (їм довіряють 66,7 % опитаних), а на третьому місці – Збройні сили (57,3 %).

Духовність як повнота духовного світу особистості та її дослідження в єдності релігієзнавчого, культурологічного та філософсько-соціологічного напрямів дає людині й спільноті моральний вимір власної життєдіяльності, є джерелом доброчесності, основою саморозвитку і самовдосконалення, вищою цінністю буття. Проблеми духовності у теорії та методології різних дослідницьких напрямів постають як вивчення цього складного соціально-історичного феномену, специфічність вияву якого зумовлена поліцентричною своєрідністю весвітньої історії, як досконалість віри в надприродне, як не лише знанняве, але й засноване на співпереживанні, почуттєве осмислення дійсності. Процес набуття духовності в просторі світського, мирського буття і царині сакрального, релігійного єдиний: *від* гріховності, вад, помилок і прорахунків *через* їх усвідомлення, відчуття провини, відповідальності і каяття, самопізнання, *до* спасіння, виправлення у чеснотах правди, істини, добра, краси тощо.

Кризові явища сьогодення, суперечності цивілізаційного поступу людства і окремо взятого народу обумовлюють есхатологічно-сотеріологічні настрої особистісного та суспільного життя, а також актуальність їх вивчення. Буття спільноти і окремо взятої людини у часовому вимірі трансцендентно зорієнтоване на конечний поділ добра і зла, перемогу добра, поняття якого має різне змістове наповнення на рівні як індивідуальному, так і загалу, однак базується на концепті спасіння, порятунку. Есхато-

логічні та сотеріологічні ідеї конкретизовані в українській культурі месіанськими мотивами. Згідно з провіденціалістським баченням, будь-які зміни, історичні зокрема, тлумачаться у зв'язку з їх задумом, першоідеєю, що пояснюються Божим провидінням. Ідея особливої історичної ролі України в культурі відображає Боже провидіння щодо історичної місії українства та України, феномен якої постав в унікальному геополітичному положенні території України, у пограниччі Півночі і Півдня, Заходу і Сходу, православ'я і католицизму, в явищі греко-католицизму (1596 р.), у межових ситуаціях особистісного та історичного буття, в ідеї України як носія місії об'єднання, примирення тощо.

Релігієзнавчо-культурологічний аспект обґрунтування мотиву месіанства України здійснюємо в контексті ретроспективного і сучасного розв'язання проблеми функціонування національної української ідеї, в основі якої лежить першочергова потреба української спільноти – розбудова держави в мирному співіснуванні, співдружності з іншими, поверненні окупованих Росією територій, відновлення територіальної цілісності, відновлення миру і злагоди тощо. Вихідною тезою релігієзнавчого розуміння проблеми є визнання того, що кожен народ як творіння Боже покликаний виконати певну, свою, місію у власній історії та вселюдській.

Бачення історичної місії України відображено у «Книзі буття українського народу» М. Костомарова: «Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень егоже не брегоша зиждуции, той бисть во главу» [2, с. 166–168]. Особлива історична місія звично пояснюється поєднанням території, національно-психологічних якостей, харизматичним покликанням вождів того або того суспільно-політичного руху тощо.

З розвитком секуляризаційних процесів месіанські моделі пояснення історичного процесу втрачають релігійний зміст. Так, текст відозви «Братья великороссияне и поляки» М. Костомарова виявляє мотиви страждання і терпіння України як шлях до спасіння не лише власного, а й усього слов'янського світу, в чому мислитель бачив провидіння Боже, місію України: «Се глаголить до вас Україна, злиденна сестра ваша, яку ви розіп'яли і ро-

зірвали і яка не пам'ятає зла і співчуває вашим бідам і готова проливати кров дітей своїх за вашу свободу. Прочитайте послання це братське, обговоріть важливу справу вашого спільного порятунку, повстаньте від сну і дрімоти, знищіть в серцях ваших безрозсудну ненависть один до одного, запалену царями і панами, на загальну погибель вашої волі, посоромтесь ярма, яке обтяжує ваші плечі, посоромтесь власної своєї зіпсованості ... зодягніться у властиву слов'янам любов до людства, згадайте також про братів ваших, що нудяться і в шовкових ланцюгах німецьких і в кігтях турецьких, і хай буде метою життя і діяльності кожного з вас: слов'янський союз, загальна рівність, братерство, мир і любов Господа нашого Ісуса Христа. Амінь» [2, с. 172]. У розгортанні есхатологічно-сотеріологічних констатацій, прагнень і устремлінь відображає цей мотив М. Костомаров у «Книзі буття українського народу»: «І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерськи, нерозділимо і несмісимо, але Польща жодною мірою не хотіла одрікатись свого панства. Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський з слов'янським нерозділимо і несмісимо, на образ іпостасі Божої нерозділимої і несмісимої, як колись поєднуються усі народи слов'янські поміж собою. Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю ... І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії ... І пропала Україна, але так здається. Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови, і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати єдиного бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було прежде, та і тепер зосталось. Лежить в могилі Україна, але не вмерла, бо голос її, що звал всю слов'янщину на свободу і братерство, розійшовсь по світу слов'янському ...» [2, с. 166–168].

Світогляд кирило-мефодіївців має основні ознаки есхатологічного настрою, оскільки спричинився до віри в можливість і

неминучу потребу перебудови всього життя людського і суспільства на основі християнської віри.

Свідченням такої тенденції є, зокрема, спільна ініціатива трьох українських Церков православної традиції: УПЦ, УПЦ КП, УГКЦ – із приводу духовного пробудження і морального оздоровлення сучасного українського суспільства, відома як «Ініціатива Першого грудня» (2011 р.), репрезентована публічним зверненням до українців 11 представників ініціативної групи – В'ячеслава Брюховецького, Богдана Гаврилишина, Семена Глузмана, Володимира Горбуліна, кардинала Любомира Гузара, Івана Дзюби, Мирослава Мариновича, Мирослава Поповича, Євгена Сверстюка, Вадима Скуратівського, Ігоря Юхновського [1]. Ідеєю появи «Ініціативи Першого грудня» та створення «Декларації ...» є потреба консолідації сил Церкви та Держави, громади, про що свого часу Ж. Марітен говорив як про життєдайну силу: «Істина в тому, що серед усіх релігійних чи культурних установ, які співпрацюють з політичним суспільством, Церква возвеличує ті можливості, які свобода дає усім громадянам» [3, с. 166].

Для сучасної суспільно-політичної, релігійної, буденної свідомості українців характерні настрої і світовідчуття «кінця світу» і сподівання, пошук шляхів «спасіння». Причина цього, на нашу думку, пов'язана із втратою ідеалів гуманізму та духовності, а також тими проблемами, які приніс українській спільноті досвід націо- та державотворення в минулому і сьогодні.

У сотеріологічному символізмі Томосу як явища релігійної і світської, суспільно-політичної культури українців задекларовано заклик соціальної активності українців в історичному процесі, намагання поєднати мирське і сакральне, відображена релігійна форма цивілізаційного нарративу, з його прагненням подолати відчуття краху рідної історії та культури, розрив у зв'язку часів: державного, славного минулого України та періоду бездержавності, утвердження ідеї відродження й оновлення шляхом зняття суперечності між всемогутністю Божої волі та свободою волі особистості.

Томос дає надію на можливість досягнення побудови Божого царства на землі, що здійсниться як вибір українською людиною ідеалів християнства, які відповідають загальнолюдським

нормам співжиття, передбачають участь і вплив на перебіг суспільно-політичного процесу шляхом самовдосконалення, визнають цінність як духовного, так і матеріального, індивідуального та колективного, Божественного і земного, засновані на синтезі віри й розуму, умогляду і емпірики, споглядальності та практицизму, індивідуалізму і соборності. Саме про це мова йде у ввідних статтях проекту Статуту Православної Церкви в Україні, зокрема: «1. Православна Церква в Україні є частиною Єдиної, Святої, Соборної та Апостольської Церкви та невід'ємно єдиною з Матір'ю Великою Христовою Церквою в Константинополі, та через неї з усіма іншими Православними Автокефальними Церквами ... [4]. Автокефальна Церква в Україні, яка має, окрім того, юридичний статус відповідно до положень Конституції та Законів України, співпрацює з державними органами в межах державного та канонічного церковного законодавства щодо служіння церковній єдності, захисту релігійної свободи, а також інших питань, що становлять спільний інтерес» [4]. Упродовж щонайменше останнього тисячоліття українська спільнота на міжпоколінневу рівні свого історичного буття передавала у спадок синдром втрати сенсу історичного поступу. У сучасних умовах розбудови української державності оволодіння ідеями та ідеалами, що несе з собою отримання Томосу, стає одним із факторів духовного відродження народу, його єдності, дає змогу виявити самосвідомість національної культури, самовизначення української людини та нації, яка є суб'єктом сучасного світового модернізаційного процесу.

Сьогодні, як і в ранній період новітнього часу в Україні та Європі, релігія і національна самосвідомість тісно переплетені. Тривалий час в умовах відсутності в Україні власної держави її національним репрезентантом, центром українського національного життя була православна церква – єдина інституція суспільного буття, де українець відчував свою ідентичність. Церковна і духовна єдність українців в минулому і сьогодні є запорукою національної і державної єдності, а отже, могутності і сили України.

Висновки. Фактичні історичні й соціологічні знання про релігію та релігійну культуру – невід'ємна складова формування

методології розуміння національно-духовних процесів у різні часові періоди.

Окреслюючи контури релігієзнавчого дослідження національно-духовних процесів в Україні у минулому і сьогодні, розглядаємо культуротворчу роль церкви, зв'язок релігії та філософії, місце теології в культурі, співвідношення атеїстичних і релігійних ідей у культурному просторі, а також співвідношення релігії з державою тощо.

Державотворчі процеси в Україні тісно пов'язані з конфесійним розвитком, оскільки національно-релігійне життя є однією із головних складових і ознак національно-визвольних змагань в минулому і сьогодні, адже церква може повністю функціонувати і виконувати свою високу духовну місію лише при наявності держави. Місія України та українства пов'язана з геополітичним положенням території, подіями цивілізаційного розвитку, ідеєю миру і злагоди, у символізмі Томосу як явища релігійної і світської, суспільно-політичної культури українців. **Перспективною подальших досліджень** є з'ясування методологічних засад вивчення духовних процесів у міжконфесійному просторі України.

Література

1. Декларація ініціативної групи «Першого грудня» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://docs.rferl.org/uk-UA/2011/12/14/f10f619c-0c96-4288-b60c-e91dfba439cc.pdf>.
2. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. / АН УРСР, Археограф. комісія та ін. ; упоряд. М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко ; редкол.: П.С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. I. – 544 с.
3. Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен. – М. : Идея-Пресс: Дом интеллектуальной книги, 2000. – 196 с.
4. Проект Статуту Православної Церкви в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.documentcloud.org/documents/5630168-Statut-Proekt.html#document/p1>.

References

1. *Deklaratsiia initsiatyvnoi hrupy «Pershoho hrudnia» [Declaration of the Initiative Group «First December»]*. Retrieved from <http://docs.rferl.org/uk-UA/2011/12/14/f10f619c-0c96-4288-b60c-e91dfba439cc.pdf> [in Ukrainian].

2. Butych, M.I., Hlyz, I.I., & Franko, O.O. (Comps.); Sokhan, P.S. et al. (Eds.); AN URSSR, Arkheohrafichna komisiia et al. (1990). *Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo [Cyril-Methodius partnership]*. (Vols. 1–3; Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

3. Mariten, Zh. (2000). *Chelovek i gosudarstvo [Man and state]*. Moscow: Ideia-Press: Dom intellektualnoi knigi [in Russian].

4. *Proekt Statutu Pravoslavnoi Tserkvy v Ukraini [Draft Charter of the Orthodox Church in Ukraine]*. (n.d.). Retrieved from <https://www.documentcloud.org/documents/5630168-Statut-Proekt.html#document/p1> [in Ukrainian].

BODAK Valentyna – Doctor of Philosophy Sciences, Professor, Head of the Philosophy Department named after Professor Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ivan Franko Str., 24, Drohobych, 82100, Ukraine (bodakvalentyna@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0208-5282>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.36.154284>

THE PLACE OF RELIGIOUS KNOWLEDGE IN THE METHODOLOGY OF UNDERSTANDING OF NATIONAL-SPIRITUAL PROCESSES IN THE PAST AND PRESENT

Abstract. The article clarifies the place of religious knowledge in the methodology of understanding the national-spiritual processes in Ukraine in the past and present, establishes the correlation of religion and culture as the basis of cultural-religious approach in religious studies and reveals the essence of national-spiritual processes, one of which is the development of inter-confessional relations, historically conditioned by the desire of a large part of the Ukrainian people to autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church. Over the last two decades, two parallel spiritual processes were taking place in terms of forming the social and religious mentality: the finalization of the autocephalous principles of Ukrainian Orthodoxy and the formation of ideological doctrines of Ukrainian statehood. This is an important stage in the development of the Ukrainian national state as a subject of its own history and culture.

Actual historical and sociological knowledge about religion and religious culture is an integral part of the formation of a methodology for understanding national-spiritual processes in the past and

present. Outlining the contours of religious studies of national-spiritual processes in Ukraine, we consider the cultural role of the church, as well as the relation between religion and the state etc. The state-building processes in Ukraine are closely linked to denominational development, as the church can fully function and thus fulfill its high spiritual mission only in the case of statehood. The mission of Ukraine and Ukrainians is connected with the idea of peace and harmony, with the symbolism of Tomos as a phenomenon of religious and secular, social and political culture of Ukrainians. Today, as in the past, religion and national identity are closely intertwined. Church and spiritual unity of Ukrainians is a guarantee of national and state unity, and hence the power and strength of Ukraine. The prospect of further research is the elucidation of the methodological foundations for the study of spiritual processes in the inter-confessional space of Ukraine. The list of sources used contains 4 positions.

Key words: autocephaly, state, spirituality, culture, national-spiritual processes, religion, Tomos.

Одержано 5.09.2018